

*Л.М. Жванко
(м. Харків)*

ВСЕРОСІЙСЬКИЙ ЗЕМСЬКИЙ СОЮЗ ТА ВСЕРОСІЙСЬКИЙ СОЮЗ МІСТ: СТВОРЕННЯ ВЕРТИКАЛІ ДОПОМОГИ БІЖЕНЦЯМ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ)

У статті, на прикладі українських губерній подано процес становлення центральних і місцевих відділень допомоги біженцям Першої світової війни, які формувалися у структурі Всеросійського земського союзу та Всеросійського союзу міст.

Ключові слова: ВЗС, ВСМ, біженці, Перша світова війна.

В статтє на примере украинских губерний, подано процесс становления центральных и местных отделений помощи беженцам Первой мировой войны, которые формировались в структуре Всероссийского земского союза и Всероссийского союза городов.

Ключевые слова: ВЗС, ВСГ, беженцы, Первая мировая война.

In this paper, the example of Ukrainian provinces, given the process of central and local offices for Refugees World War, this formed in the structure of the All-Russian Zemstvo Union and the All-Russian Union of Cities.

Keywords: ARZU, ARUC, refugees, the First World War.

Патріотичне піднесення у Російській імперії на початку війни було безпрецедентним за своєю силою та проявами, на хвилі якого за досить короткий час постала мережа земських благодійних структур. Найвпливовішими на теренах Російської імперії серед громадських організацій, безумовно, були Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам (далі — ВЗС) та Всеросійський союз міст (далі — ВСМ). Одним з об'єктів їх благодійницької діяльності стали біженці, які з літа 1915 р., в умовах насильницької евакуації заповнили тиліві губернії.

У сучасній вітчизняній історіографії проблема становлення системи допомоги біженцям у структурі ВЗС та ВСМ не набула комплексного висвітлення. До окремих її аспектів зверталися у своїх працях Н. Загребельна та І. Коляда¹, О. Безугла², О. Донік³, О. Захарова⁴. Тому запропоноване дослідження — спроба відтворити процес формування місцевих комітетів ВЗС та ВСМ, а також підрозділів, які займалися проблемами опікування евакуйованого населення.

Ініціаторами створення нових громадських організацій виступили діячі місцевого самоврядування — Московське губернське земство і Московська міська управа⁵. 30 липня 1914 р. на з'їзді уповноважених земств було проголошено створення нової земської організації — Всеросійського земського союзу допо-

моги хворим і пораненим воїнам⁶. 8–9 серпня 1914 р. Всеросійський з'їзд міст, у роботі якого взяли участь делегації з Києва, Харкова, Полтави, Чернігова, Житомира, уперше в історії Російської імперії ухвалив створення загальнодержавної міської інституції — Всеросійського союзу міст⁷. З цього приводу, досить слушно зауважив професор О. Реєнт: «... Земський і міський союзи були організаціями, створеними «знизу» за ініціативою місцевих підприємців, а тому значною мірою автономні від уряду»⁸. 12 серпня ВЗС, а 16 серпня — ВСМ на хвилі «священного єднання» влади і суспільства, зустрівши схвалення імператора Миколи II, були визнані офіційно⁹. Всеросійський земський союз очолив відомий громадський діяч князь Г. Львов. Очільником Всеросійського союзу міст було обрано великого підприємця М. Челнокова, а його заступником — московського лікаря, кадета М. Кишкіна¹⁰.

Внутрішня структура цих союзів була доволі схожа за формою і принципами формування. Центральним розпорядчим органом ВЗС виступали загальні зібрання уповноважених земств і міст Російської імперії, відповідно по два представника від губернії¹¹. Для ВСМ вищим органом був з'їзд представників міст, на якому затверджувалися плани роботи інституції, принципи діяльності, обиралися виконавчі структури та ін.¹². Виконавчими структурами стали головні комітети (далі — ГК), роботою яких фактично керували Г. Львов та М. Челноков. У складі ГК ВЗС працювало два товариша голови та 16 уповноважених. Із метою систематизації роботи у його складі було виділено п'ять відділів — евакуаційний, санітарний, заготівельний, санітарних потягів і контрольний, на який покладался нагляд «... за правильністю фінансового господарства союзу»¹³. На кінець 1916 р. додалося ще два відділи — допомоги біженцям та допомоги скаліченим воякам¹⁴.

Центральна структура ВСМ мала певні особливості. Так, склад ГК ВСМ був досить громіздкою інстанцією, до складу якої на кінець 1915 р. входило 72 особи, а на 1 лютого 1916 р. — 77. Із них — 66 члени ГК, 7 представників від Московського і Петроградського міських управлінь, 3 — від ВЗС (Г. Львов, В. Видубов, Д. Щепкін), а також К. Константинович, представник Державного контролю. Українські губернії репрезентували: В. Воронін та С. Гальперін від Катеринослава, І. Дяків та М. Ярошевський від Києва, М. Ігнатищев, О. Коритін, С. Кузнецов та Б. Куликов від Харкова¹⁵.

Допоміжною центральною структурою ВСМ до його ГК стало виконавче бюро — «мобільніший орган, який збирався кілька разів на тиждень для проведення так званих «летючих засідань» для вирішення щоденних проблем»¹⁶. Виконавче бюро керувало поточною роботою союзу, виносячи на засідання ГК лише питання принципового характеру¹⁷. На кінець грудня 1915 р., в умовах розширення напрямів діяльності ВСМ, у структурі ГК було сформовано 21 відділ, серед яких об'єднаний з ВЗС комітет з улаштування біженців¹⁸.

У стислий час було сформовано і місцеву вертикаль союзів — губернські і повітові комітети, які з літа 1915 р. узяли на себе, крім іншого, й опікування біженцями. Уже на час створення Всеросійського земського союзу до нього приєдналася 41 земська губернія¹⁹. Особливо активно місцеві осередки ВЗС

розгорнули діяльність на українських землях²⁰. Так, наприклад, 3 серпня 1914 р. на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання було схвалено ініціативу голови губернської земської управи О. Бакуринського щодо вступу Чернігівського губернського земства до ВЗС, а відтак й утворення його губернського комітету²¹. 7 серпня 1914 р. розпочав роботу Київський губернський комітет, 11 грудня — Херсонський²². Отже, у кожній з українських губерній було започатковано діяльність губернських та мережу повітових комітетів. До складу комітетів, поряд із членами земських управ і гласними, увійшла велика кількість земських службовців — так званого «третього елемента»: лікарів, статистиків, інженерів, учителів, юристів, які і виконували тут основну роботу²³. Основне ядро провінційних структур союзу становили найбільш енергійні місцеві громадські діячі, працівники земського самоврядування²⁴.

Склад членів губернських комітетів був різним і зумовлювався особливостями місцевого життя, розширенням напрямів роботи, коли, наприклад із літа 1915 р. у їх структурі створювалися відділи допомоги біженцям. Так, на осінь 1915 р. у Чернігівському губернському комітеті був 21 працівник²⁵, Подільському — 26²⁶, Київському — 34, із них було 12 гласних і 22 земських працівників²⁷. Керували їх роботою голови губернських земських управ — М. Суковкін (Київський), О. Бакуринський (Чернігівський), В. Акішев (Харківський), К. Гесберг (Катеринославський), П. Александров (Подільський), П. Горич (Херсонський) та ін.

Повітові комітети склалися з гласних, обраних повітовими земськими зібраннями від своєї управи, функціонуючи при ній, і навіть розташовувалися зазвичай в одному приміщенні. Формування повітової ланки ВЗС відбувалося винятково на добровільних засадах і лише там, де у цьому була необхідність²⁸. Слід зауважити, що протягом червня–липня 1915 р. у частині українських губерній було відкрито низку повітових комітетів. Так, 16 червня розпочав свою роботу Старобільський повітовий комітет ВЗС Харківської губернії²⁹. На початку липня повітове відділення ВЗС відкрилося в Одесі. Повітові структури ВЗС здебільшого очолювали голови повітових земських управ (далі — ПЗУ). Слід зазначити, що сучасники вбачали успішність створення повітових комітетів у наявності розвиненої сільської кооперації, «... за відсутності якої, союзу довелося усе розпочати спочатку»³⁰. Працівники комітетів, які були членами земських управ, за свою роботу плати не отримували, на це могли розраховувати лише додатково залучені «... корисні для справи особи».

Першочергово на місцеві комітети ВЗС, як і на земські установи в цілому, покладалося постачання діючої армії одягом, продовольством, фуражем, лікування та забезпечення поранених воїнів³¹. Однак уже з літа 1915 р. вони постали перед новим викликом — масовим біженством. При губернських комітетах ВЗС було створено відділи допомоги біженцям. На рівні губерній пройшла низка спільних засідань усіх діючих інституцій, які надавали допомогу біженцям. Їх метою стала розробка спільних заходів та виокремлення керівних структур, на які б у межах губернії і покладалася ця справа.

Наприклад, 30 серпня 1915 р. на засіданні Катеринославського губернського комітету ВЗС було обрано спеціальне бюро у складі восьми осіб: М. Коростовець (ВСМ), Ф. Пукалов (ВЗС), доктор І. Чекунов (представник від лікарів), М. Брук (єврейський комітет), І. Труба (галицький комітет), С. Становський (польський комітет), Р. Далід (латиський комітет), Б. Ржековський (польське товариство допомоги жертвам війни). Керував роботою об'єднаного комітету К. Гесберг. Для організації трудової допомоги біженцям було вирішено скликати кооперативний з'їзд, оскільки на той час при національних комітетах існували бюро праці. Цікавим було те, що у «... місцях розселення біженців про всі справи, які вів комітет, належало інформувати останніх українською та російською мовами»³².

Після виходу у світ закону про біженців 30 серпня 1915 р., у якому опіка біженцями на місцях передавалася земським самоврядуванням, у низці українських губерній відбулися спеціальні засідання. Відтак на рівні губерній цілком логічним кроком мала стати передача біженської складової до компетенції губернських комітетів ВЗС. Про це й було заявлено на низці осінніх губернських нарад: 23 вересня у Харкові³³, 24–26 вересня у Києві³⁴, 15 листопада у Херсоні³⁵. Фактично можна говорити, що в частині українських губерній біженська складова перебувала в руках саме комітетів ВЗС.

У структурі ВСМ, окрім відділень, започаткованих у губернських і повітових центрах, додалися комітети, створені в інших «заштатних» містечках. Сполучною ланкою між ГК ВСМ і його місцевими структурами стали 11 обласних комітетів, які своєю діяльністю охопили «... адміністративні одиниці..., розташовані по лініях перевезень поранених вояків»³⁶. На українських землях діяло три такі інституції — у Катеринославі, Києві та Харкові. Їх вибір, як зазначив, професор О. Реєнт, був не випадковим, оскільки ці міста — найбільш важливі центри суспільної доброчесності у справі допомоги хворим і пораненим військовим, а також постраждалому цивільному населенню³⁷.

17 жовтня 1914 р. у Харкові відбувся обласний з'їзд з надання допомоги хворим і пораненим воїнам. Від Харкова у його роботі взяли участь П. Добросельський, голова губернського комітету ВЗС, О. Коритін, голова міського комітету ВСМ, В. Фавр, міський санітарний лікар³⁸. На з'їзді і було створено нову організацію — Харківський обласний комітет ВСМ та затверджено програму діяльності³⁹. У його підпорядкуванні перебували міста Харківської, Полтавської, Курської, Воронежської, Таврійської (крім Кримського узбережжя), Катеринославської губерній та області Війська Донського⁴⁰. Очільником комітету став О. Коритін, член міської управи, а його заступниками — С. Кузнецов і Б. Куликов⁴¹.

Із грудня 1914 р. розпочав свою роботу Катеринославський обласний комітет, який очолював С. Гальперін, член ГК ВСМ. Його заступником був В. Воронін, гласний міської думи, одночасно виконуючий при ГК ВСМ обов'язки заступника С. Гальперіна⁴².

Функції Київського обласного комітету виконував міський комітет ВСМ⁴³, у складі якого працювали відомі кияни. Наприклад, голова комітету — І. Дяків,

член ГК ВСМ⁴⁴. Його заступниками були С. Томашевський та В. Толлі⁴⁵. Секретарем був обраний М. Ярошевський, член ГК ВСМ⁴⁶. Серед працівників комітету були: правник Д. Григорович-Барський, професор М. Стражеско, голова губернської земської управи М. Суковкін⁴⁷, київський купець 1-ї гільдії О. Кобець⁴⁸.

Місцевою ланкою ВСМ були комітети, розташовані у губернських і повітових та інших містах і містечках. На початку весни 1916 р. у межах Російської імперії діяло 273 комітети, з них 50, тобто понад 18% — в українських губерніях. За кількістю комітетів лідувала Херсонщина (9), далі йшли Чернігівщина (7), Київщина (6), Харківщина (6). По п'ять комітетів діяло на Волині, Поділлі та Полтавщині. І нарешті, чотири — на Катеринославщині та три у степовій частині Таврійської губернії. Керували роботою цих структур, зазвичай, міські голови, досить добре обізнані з реаліями місцевого життя⁴⁹.

Кількість членів комітетів коливалася від трьох — чотирьох відповідно у Вінницькому Подільської та Кременецькому Волинської губернії до абсолютних, якщо можна так сказати, рекордсменів — Васильківського Київської та Миколаївського Херсонської губерній. У них обіймало посаду відповідно 72 і 57 працівників. Найбільш поширеним був варіант, де працювало від шести до десяти членів, таких комітетів було 21, а в 11-ти — від 11 до 15 осіб. У шести комітетах діяло 16–20 працівників⁵⁰. Соціально-професійний склад членів комітетів був доволі строкатим: від представників міських самоврядувань до власника розсадника троянд (В. Десятов, Чугуївський комітет Харківської губернії)⁵¹. Усього, за неповними даними, в українських комітетах працювало 785 осіб. Серед них: 75 гласних та членів міських управ, 35 лікарів, 16 педагогічних працівників (учителі, начальники гімназій, інспектори народних училищ), 12 банківських працівників, 14 представників різних благодійних та етнічних спілок, 13 священнослужителів. Незначну кількість становили податкові інспектори, присяжні повірені, страхові агенти та нотаріуси, поліційні пристави, відставні військові, інженери, промисловці, провізори та ін.

Окремо слід звернути увагу на участь українського жіноцтва у роботі місцевих комітетів ВСМ. 74 жінки становили 9% від загальної кількості працівників у цих структурах. Так, у складі членів Київського обласного комітету працювала єдина в такому статусі на всі імперські відділення жінка — Ольга Дякова, дружина очільника цієї структури. Вона керувала роботою об'єднаного дамського шпитального комітету⁵². У структурі Катеринославського обласного комітету чотири жінки працювали на різних посадах його канцелярії. Так, О. Ситкевич була помічником секретаря комітету, М. Грунська та М. Островська — помічницями завідувача медичною звітністю, О. Ясинська — машиністкою⁵³. У Харківському обласному комітеті на подібних посадах працювало 10 жінок. У межах Російської імперії чотири жінки працювали заступниками голів комітетів, розміщених у повітових містечках. Однією з них була Марія Хаджопуло з Ізюмського повіту Харківської губернії⁵⁴. Представниці прекрасної статі працювали у комітетах Київщини (35 осіб), Харківщини (15 осіб) та Херсонщини (10 осіб). Із них у Васильківському комітеті було 30 жінок, в Ізюмському — 13,

Новогеоргіївському — 10. При цьому слід зазначити, що у комітетах працювали цілими сім'ями.

Місцеві комітети ВЗС та ВСМ, одночасно з наданням допомоги пораненим, узяли на себе й організацію соціального захисту біженців. Наприклад, 17 серпня 1915 р. на засіданні Харківського обласного комітету за результатами заслуханих доповідей О. Коритіна «Про стан справи з надання допомоги біженцям у місті Харкові» та І. Сергєєва «Про нараду представників міст у Москві 8 серпня 1915 р. із питань надання допомоги біженцям» було ухвалено провести найближчим часом з'їзд представників міст Харківської області⁵⁵. На засіданні було обрано спеціальну комісію, яка взяла на себе підготовчу роботу: розробку анкети, що стосувалася різних аспектів діяльності у царині допомоги біженцям, та вироблення положення про сам з'їзд, програми його діяльності⁵⁶.

Зазначений форум було проведено 29 листопада — 1 грудня 1915 р. у Харкові. На нього прибуло 69 делегатів ВСМ, громадських та етнічних спілок⁵⁷. Програма їх роботи була досить насиченою й охоплювала всі аспекти допомоги біженцям. Слід зазначити, що перебіг засідань широко висвітлювався місцевою пресою, оскільки форум дав чудову можливість висловитися делегатам з нагальних проблем, обговорити спірні питання, виробити єдині погляди на їх вирішення⁵⁸. В ухвалах з'їзду було висловлено підтримку ВСМ та ВЗС із питань передачі їм «за цих несприятливих умов» справи керівництва опіки біженцями та необхідності фінансування її з державного бюджету. Також було виголошено думку відносно утворення обласних комітетів ВСМ, які б регулювали біженецькі проблеми, оскільки їх евакуація та влаштування «висуває такі питання, які складно вирішити в межах однієї губернії»⁵⁹.

У структурі союзів було створено і спеціальні фронтові комітети, очолювані особливими уповноваженими⁶⁰. Одним із таких слід назвати комітет Південно-Західного фронту ВЗС (далі — КПЗФ ВЗС), який постав на українських землях. Керував його роботою С. Шликевич⁶¹. Уже з другої половини літа 1915 р. «...перед комітетом постало питання біженства як явища винятково державної ваги»⁶². Тому 21 серпня 1915 р. на його засіданні було офіційно створено відділ допомоги біженцям, який згодом було перейменовано на «Відділ допомоги населенню, постраждалому від війни». На чолі цього структурного підрозділу стояли уповноважені КПЗФ ВЗС Ф. Гаярін, П. Линниченко та С. Липинський⁶³. На початок листопада 1915 р. його діяльність поширювалася на Галичину, Волинську, Подільську, Бессарабську, Київську, Чернігівську, Полтавську, Воронезьку та Мінську губернії⁶⁴.

Серед першочергових напрямів роботи, в умовах масового руху біженців, слід виділити надання харчової, медичної, трудової допомоги, а також забезпечення одягом, взуттям, лазнями та пральнями⁶⁵. Відповідно до цього у структурі відділу спочатку діяло чотири підвідділи: пунктів харчування, евакуації та розселення біженців, реєстрації біженців, задоволення житлових потреб⁶⁶, а пізніше додалося ще три: допомоги дітям, господарський і медичний⁶⁷. Окремо слід назвати бюро праці. В умовах наростаючої евакуації першочергові завдання покладалися на два підвідділи — пунктів харчування та евакуації й розселення біженців⁶⁸.

Події літа 1915 р. вимагали від комітету миттєвої реакції на різні виклики у справі біженства, а тому при підвідділі евакуації було введено інститути представників для окремих губерній і районів — агентів-провідників, агентів-реєстраторів та агентів-кореспондентів. Вони й перебували у самому епіцентрі біженської хвилі, уособлюючи для тисяч нещасних підтримку і захист. Представникам довірялося проведення заходів з упорядкування та обладнання шляхів руху біженців, інформування КПЗФ про стан справ у ввіреній губернії, сприяння у вирішенні спірних питань, що виникали при організації допомоги біженцям, зносини з місцевими організаціями та ін.⁶⁹ До повноважень агентів-провідників належало прибуття до місця формування груп біженців, реєстрація та їх супровід до пункту призначення. Фактично працівник весь час перебував із ввіреною йому партією біженців, «... ділив з ними радість та горе, зливаючись воедино своїм особистим життям з евакуйованою масою біженців»⁷⁰. Ними виступали представники КПЗФ ВЗС, а частіше всього з числа самих біженців — священники, учителі, студенти та ін., іншими словами, «... контингент інтелігентних працівників»⁷¹.

З осені 1915 р., коли розпочалося перевезення біженців залізницями, до кожного потягу належало прикріпити провідника, «... корисного і для дороги, і для тих, хто їде»⁷². До їх обов'язків належало збереження проїзних документів біженців та грошей, реєстрація і сортування з метою не допуску руху біженців в одному вагоні за різними напрямками⁷³. У різний час провідниками працювало від 15 до 35 осіб. Важливу роботу виконували 44 агенти-реєстратори, проводячи реєстрацію біженців та збираючи різні статистичні дані⁷⁴.

Зрозуміло, що успішна діяльність КПЗФ ВЗС була б неможливою без тісної співпраці з губернськими земськими комітетами допомоги біженцям. Відтак 15–17 жовтня 1915 р. у Києві проходив з'їзд представників земств Бессарабської, Волинської, Воронежської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Чернігівської губерній та Облесті війська Донського. Головним завданням форуму стало узгодження діяльності в справі допомоги біженцям між комітетами ВЗС, фронтовими, губернськими і повітовими комітетами, а також пошук оптимального механізму їх евакуації, перевезення та розселення⁷⁵. Серед низки ухвал слід виділити ту, що стосувалася створення у Києві обласного освідомчого бюро та мережі відповідних губернських бюро з метою поширення взаємної інформації серед земських структур, які займалися допомогою біженцям.

Подібні завдання виконував КПЗФ ВСМ, штаб-квартира якого спочатку розміщувалася у Львові, а з літа 1915 р. — у Києві⁷⁶. Керували його роботою, на підставі спеціальних інструкцій та положень, особливі уповноважені⁷⁷. До осені 1915 р. на чолі комітету стояв князь С. Урусов, а згодом його змінив барон Ф. Штейгель, конституційний демократ, який «мріяв про вільну Україну у вільній Росії» і обстоював українські інтереси⁷⁸. Завдяки його наполегливості на посади уповноважених було призначено осіб, які мали українське походження. Серед них — відомі українські діячі Д. Дорошенко, А. Ніковський, А. В'язлов, Ф. Матушевський, В. Леонтович, І. Красковський, В. Ульяницький та М. Біляшівський.

9 листопада відбулося засідання комітету, на якому було виокремлено вісім відділів. Серед них — загального нагляду та взаємодії з урядовими й воєнними властями (Ф. Штейнгель), санітарний (А. Бечкурін та С. Іванов), технічно-будівельний (Б. Шингарів), складів, постачання і магазинів (М. Біляшівський та Д. Дорошенко), медичних загонів і господарських частин лікарень (К. Бистринський, А. Бечкурін, А. В'язлов), допомоги біженцям (Д. Дорошенко та Н. Луначарський), юридичний (В. Уляницький) і будівельних загонів (інженер С. Кастольський)⁷⁹.

На українських землях Всеросійський земський союз у своєму підпорядкуванні мав специфічну структуру — Комітет Південноросійської обласної переселенської організації (ПРОПО)⁸⁰. Її було створено 9–11 червня 1908 р. у Полтаві на з'їзді представників Полтавського, Катеринославського, Харківського і Чернігівського земств, а також київського губернського комітету у справах земського господарства. Метою ПРОПО стало сприяння урядові у справі «правильної постановки переселенської справи...», тобто участь в організованих урядом після 1906 р. масових переселеннях на окраїни імперії малоземельних і безземельних селян⁸¹. Для організації соціального захисту біженців у її структурі було виділено спеціальне бюро, роботою якого керував В. Ага-Беків⁸². Додатково було виділено ще два бюро, котрі займалися реєстрацією біженців⁸³ і «... пошуком роботи для біженців усіх категорій»⁸⁴.

На бюро ПРОПО, яка мала досвід переміщення чисельних людських мас, покладалося керівництво процесом руху біженців територіями Полтавської і частково Чернігівської губерній. Уже сучасники досить позитивно оцінили цей аспект, наголошуючи, що тим самим вона «надавала своєрідну підтримку союзу»⁸⁵. ПРОПО на шляхах руху біженців, за тісної співпраці з КПЗФ ВЗС, облаштувала низку харчових, медико-санітарних та інших пунктів допомоги⁸⁶. Пізніше, використовуючи кошти ВЗС, вона взяла на себе опіку частини біженців, розселених у Полтаві, створивши для них спеціальний табір⁸⁷.

Початок відступу російських армій та акції щодо виселення місцевої людуності спонукали союзи, які у своєму розпорядженні мали значні ресурси, узятися за новий напрям діяльності — опікування біженцями. Підставою стали неодноразові звернення начальника постачання армій Північно-Західного фронту М. Данилова, а згодом від низки губернаторів, із них очільників Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської губерній⁸⁸. На початку липня 1915 р. у ВСМ було розроблено план допомоги біженцям на шляхах їх руху, який передбачав використання його фронтових установ. 18 липня у Брест-Литовському під головуванням М. Кишкіна відбулася нарада представників ВСМ, на якій обговорювалися положення цього документа. І вже 8 серпня того ж року на зібранні при ГК ВСМ за участі представників великих міст, ВЗС, різних громадських організацій і Московської міської управи план допомоги біженцям було затверджено.

При цьому було ухвалено рішення щодо розподілу союзами між собою обов'язків з тим, щоб ВЗС опікувався біженцями, розселеними у сільській місцевості, а ВСМ — у містах. Одночасно з цим було накреслено широку

програму заходів щодо залізничного урегулювання руху біженців, про що головуповноважений ВСМ М. Челноков телеграфно повідомив О. Поливанова, військового міністра, М. Щербатова, міністра внутрішніх справ і С. Рухлова, міністра шляхів сполучень, С. Зубчанинова, головуповноваженого Північно-Західного фронту та М. Данилова, головного начальника постачання армій цього ж фронту. До того ж було направлено запит на її державне фінансування⁸⁹. На жаль, звертання ВСМ до урядових інстанцій збіглося в часі з розробкою ними проекту закону щодо біженців, а відтак їх відповіді надійшли із запізненням і не містили конструктивних пропозицій і підтримки ініціатив союзу.

Майже одночасно із ВСМ до розв'язання проблеми біженців долучився ВЗС. «Єдність справи і спільне розуміння майбутнього завдання з самого початку об'єднали діяльність Союзів і в подальшому привели до злиття їх роботи в одному керівному органі — «Відділі з улаштування біженців»⁹⁰.

Відтак на порядку денному постала необхідність створення ще однієї їх спільної структури — відділу з улаштування біженців. Слід зауважити, що він не був новоствореною структурою у системі союзів, як то було із Земгором, започаткованим для організації забезпечення потреб армії. У даному випадку два існуючі відділи поєднали свою роботу з метою координації дій, плано-мірності та єдності проведення заходів.

Водночас кінець серпня — початок вересня 1915 р. ознаменувався політичною кризою⁹¹, зумовленою відступом російських армій, одним із наслідків якого стало значне переміщення біженців. У зв'язку із цим союзи одночасно 7–9 вересня 1915 р. у Москві провели свої з'їзди, де обговорювалися два питання: про допомогу біженцям і завдання поточного моменту. У ході роботи їх делегати досить тісно співпрацювали, а для обговорення проблеми біженців було скликано спеціальне об'єднане засідання. На нього прибуло по 50 представників від кожного з'їзду⁹². У результаті обговорень було прийнято 15 ухвал «з питання допомоги біженцям», які фактично стали основоположними принципами діяльності земських і міських структур в окресленій царині⁹³.

Перш за все було висловлено ставлення до насильницького виселення місцевих жителів, яке належало проводити лише у виняткових випадках, викликаних стратегічними міркуваннями. У наступній ухвалі зазначалося, що «справа допомоги біженцям не може базуватися на благодійних засадах, а повинна бути визнаною загальнодержавним завданням»⁹⁴. Важливим моментом, який би сприяв результативності у справі допомоги біженцям, мала стати «дружна, узгоджена діяльність усіх громадських сил країни, об'єднаних під загальним керівництвом земського і міського союзів». Лише за такої постановки питання можна було досягти належного порядку у справі влаштування біженців. Організація допомоги біженцям, яку здійснювали земські та міські самоврядування і які належало об'єднати під керівництвом ВЗС і ВСМ, а також узгоджувати всю діяльність на центральному та місцевому рівнях. Шоста ухвала передбачала створення «... особливого відділу, у склад якого входять обрані рівними частинами представники головних комітетів обох союзів. У зазначеному відділі зосереджується усе керівництво діяльністю земського і міського союзів у

сфері допомоги біженцям»⁹⁵. За бажане було визнано залучення до співпраці ВЗС та ВСМ в окресленій царині «... національних, кооперативних, робітничих, професійних та інших спілок», а також «... при необхідності утворювати волосні та сільські комітети, попечительства та інші зумовлені місцевими умовами організації». Проведення усіх заходів мало фінансуватися з державної скарбниці.

Діяльність усіх структур у справі допомоги біженцям мала здійснюватися на підставі розробленого плану, а при направленні цих людей у внутрішні губернії необхідно звертати особливу увагу на задоволення їх національно-культурних потреб. Для цього їх належало розміщувати згідно з можливостями у губерніях з умовами, подібними до постійного проживання цих людей. Крім того, союзи взяли на себе справу реєстрації біженців, створення адресного бюро, всеросійського бюро праці, а також організацію надання їм юридичної допомоги⁹⁶.

9 вересня на заключному засіданні з'їздів було ухвалено подати ці резолюції імператору. Для цього було обрано спеціальну депутацію у складі голову повноваженого ВСМ М. Челнокова та членів ГК ВСМ відомого підприємця П. Рябушинського і громадського діяча М. Астрова⁹⁷. Проте передати резолюції не вдалося, оскільки у той час офіційна влада пропорційно до зростання авторитету союзів почала демонструвати неприйняття їх ініціатив, зокрема й у справі біженства. Загострено негативне ставлення було не стільки до діяльності самих союзів, які дійсно проводили значну роботу з організації тилових служб, допомоги пораненим, а згодом і біженцям, як до принципів їх діяльності. На початку вересня 1915 р. на одному із засідань Державної Ради міністр внутрішніх справ М. Щербатов заявив: «Ставлення моє до Земського і Міського союзів — колосальна урядова помилка, що не поставили рамок. Вони узаконені як зібрання і навіть у законі [30 серпня 1915 р. — Л. Жванко] говориться. Збираються без дозволу, причому склад їх нікому невідомий. Заборонити фактично не можна, бо працюють на армію (Данилов досить широко нами користується і допомагає їм)⁹⁸ і в цьому завадити не можна»⁹⁹.

Імперський тон у ставленні до союзів також змінився на критичний і навіть цинічний, оскільки влада почала розцінювати їх діяльність як недопустиме втручання у державну політику¹⁰⁰. Слід зазначити, що Микола II навіть відмовився прийняти делегацію представників з'їздів. Більше того, він звелів міністру двору В. Фредеріксу надіслати голові Ради міністрів телеграму такого змісту: «Я цих самозваних представників, звичайно, не прийму»¹⁰¹. Офіційна відмова у визнанні прав союзів щодо керівництва справою біженців була озвучена міністром внутрішніх справ М. Щербатовим на зустрічі з Г. Львовим і М. Челноковим. Він зазначив, що цар, «... високо цінуючи труди і заслуги союзів..., не знаходить, однак, можливим прийняти депутацію з питань, що не входять у прями завдання союзів»¹⁰².

Протягом вересня–жовтня 1915 р. ВЗС та ВСМ, незважаючи на таку ситуацію, втілили у життя частину біженецьких ухвал, активно взаємодіючи із земствами, міськими думами, громадськими і благодійними організаціями¹⁰³. Так, 16 вересня при відділі з улаштування біженців ВЗС було започатковано

«Всеросійське бюро праці для об'єднання і узгодження діяльності окремих місцевих організацій із надання трудової допомоги біженцям»¹⁰⁴, яке мало досить широку мережу своїх місцевих представництв. Деяко раніше було створено довідкове бюро, яке займалося розшуком загублених у дорозі біженців і проведенням загальної їх реєстрації¹⁰⁵.

15 жовтня 1915 р. на засіданні ГК ВЗС було затверджено положення про відділ з улаштування біженців ВЗС і ВСМ. Відповідно до нього метою структури визначалося узгодження діяльності означених союзів у справі допомоги біженцям і планомірного втілення їх ініціатив в окресленій сфері. До складу відділу увійшла однакова кількість членів від цих двох структур, роботою якого керував обраний ними за згодою представник. Питання принципового характеру, як-то: загальний план руху біженців, їх розселення та влаштування, першочергові заходи допомоги, порядок їх реалізації та розміри участі союзів у справі допомоги біженцям — розробляються відділом і узгоджуються ГК ВЗС і ВСМ. У рамках заходів, затверджених ними, відділ мав діяти самостійно¹⁰⁶. Для керівництва діяльністю відділу було обрано спеціальний комітет, роботою якого керував М. Щепкін, гласний Московського губернського земства, член ГК ВСМ. У структурі відділу було виділено шість підвідділів і прирівняні до них довідкове бюро з розшуку вантажів, довідкове бюро з розшуку біженців, «Всеросійське бюро праці». При відділі діяла канцелярія, бухгалтерія та секретаріат (Б. Подгорний, М. Надєждін)¹⁰⁷.

Таким чином, ВЗС і ВСМ створили на українських землях досить потужну мережу своїх місцевих комітетів, у роботі яких взяли участь відомі та пересічні представники українського загалу. Одним із важливих завдань їх діяльності стала організація допомоги біженцям, які з літа 1915 р. почали масово прибувати до українських тилових губерній. Для цього у структурі губернських і повітових комітетів було створено спеціальні біженецькі підрозділи, розроблено конкретні напрями діяльності. Незважаючи на негативне ставлення до союзів офіційної влади, керівники губерній, розуміючи всю складність урегулювання проблеми біженців, всіляко сприяли в діяльності губернських і повітових комітетів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.) / Н. Загребельна, І. Коляда. — К.: Ін-т історії України НАН України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2006. — 193 с.

² Безугла О. Взаємини керівництва ВЗС та правлячих кіл Росії: до постановки проблеми / О. Безугла // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. — Чернігів, 2004. — Вип. 27. — С. 82–89. (Серія «Історичні науки»).

³ Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни / О.М. Донік // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2005. — Вип. IX. — С. 61–86.

⁴ Захарова О.А. Всероссийский земский союз и проблема беженцев в условиях политического кризиса лета — осени 1915 года / О.А. Захарова // Юг России в прошлом

и настоящем: история, экономика, культура: IV междунар. науч. конф., 8 дек. 2006 г.: сб. науч. тр.: в 2 т. — Белгород, 2007. — Т. 2. — С. 111–119.

⁵ *Загребельна Н., Коляда І.* Вказ. праця. — С. 33.

⁶ *Ерошкин М.П.* История государственных учреждений дореволюционной России: Учебник для студ.-в. высших учеб. завед. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Высшая школа, 1983. — С. 292.

⁷ Исторический очерк // Известия ВСГ. — 1916. — 1 января. — № 23. — С. 7.

⁸ *Реєнт О.* Україна у Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти / *О. Реєнт* // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. В.А. Смолій. — К., 2007. — Вип. 16. — Ч. 1: На пошану д-ра іст. наук, проф. С.В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наук. пр. — С. 88–103.

⁹ *Донік О.М.* Вказ. праця. — С. 162.

¹⁰ *Ерошкин М.П.* Указ. соч. — С. 292.

¹¹ *Загряцков М.Д.* Всероссийский Земский Союз. (Общие принципы организации и юридическая природа). — Пг.: Земское дело, 1915. — С. 14.

¹² Организационные вопросы // Известия ВСГ. — 1916. — 1 января. — № 23. — С. 34.

¹³ *Загряцков М.Д.* Указ. соч. — С. 14.

¹⁴ *Загребельна Н., Коляда І.* Вказ. праця. — С. 25.

¹⁵ Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 февраля 1916 г.). Вып. 1. Главный комитет. — М.: Городская типогр., 1916. — С. 3–8.

¹⁶ Там же. — С. 38.

¹⁷ Организационные вопросы // Известия ВСГ. — 1916. — 1 января. — № 23. — С. 38.

¹⁸ Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 февраля 1916 г.). Вып. 1. — С. 28–30.

¹⁹ *Загряцков М. Д.* Указ. соч. — С. 18.

²⁰ *Реєнт О.* Вказ. праця. — С. 94.

²¹ *Рахно О.* Чернігівське губернське земство у 1914–1919 рр.: [Електронний ресурс] / *Рахно О.* — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ist/2011_87/Rakhno.pdf. — Назва з екрану.

²² Херсонское губернское земское собрание. Доклады управы и комиссий. Журналы заседаний. — Херсон: Типо-литограф. С.Н. Ольховника и С.А. Ходушина, 1916. — С. 257.

²³ *Суханова О.Н.* Калужское земство в годы Первой мировой войны: Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02. — Отечественная история / *О.Н. Суханова.* — Владимир: Владимирский госуд. ун-т им. А.Г. и Н.Г. Столетовых, 2012. — С. 16.

²⁴ *Загребельна Н.І.* Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування / *Н. І. Загребельна* // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2003. — Вип. VI. — С. 260.

²⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України), ф. 715, оп. 1 спр. 1567, арк. 2.

²⁶ Список членов Подольского губернского земского комитета по оказанию помощи больным и раненым воинам // Земская мысль. — 1915. — 23 февраля.

²⁷ *Загребельна Н., Коляда І.* Вказ. праця. — С. 26.

²⁸ *Загряцков М. Д.* Указ. соч. — С. 16.

²⁹ Доклады Старобельской уездной земской управы по отделу народного здоровья отчетному уездному земскому Собранию сессии 1915 года. — Старобельск: Тип. М.Т. Дедусенко, 1915. — С. 56.

³⁰ Книга о войне. Бесплатное приложение к газете «Современное слово». — Пг.: Б.и., 1915. — С. 168.

³¹ Рахно О. Чернігівське губернське земство у 1914–1919 рр.: [Електронний ресурс] / Рахно О. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ist/2011_87/Rakhno.pdf. — Назва з екрану.

³² Хроника // Екатеринославская земская газета. — 1915. — 1 сентября.

³³ Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915–1917 гг.). — Х.: Тип. Б. Бенгиса, 1918. — С. 15.

³⁴ Помощь беженцам // Известия ГК ВЗС. — 1915. — № 25. — 15 октября. — С. 129.

³⁵ Херсонское губернское земское собрание. Доклады управы и комиссий. Журналы заседаний. — С. 262.

³⁶ Организационные вопросы // Известия ВСГ. — 1916. — 1 января. — № 23. — С. 40.

³⁷ Реснт О. Вказ. праця. — С. 94.

³⁸ Обласной съезд по оказанию помощи раненым и больным воинам, 17 октября 1914 г. // Известия Харьковской городской думы. — 1914. — № 9–11. — С. 21.

³⁹ Там же. — С. 22–29.

⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 1680, оп. 1, спр. 357, арк. 44.

⁴¹ Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). Вып. 2. — С. 8–9. Обрахунки авторки.

⁴² Там же. — С. 1–2. Обрахунки авторки.

⁴³ Там же. — С. 2, 42–43.

⁴⁴ Анисимов А. Дьяков Ипполит Николаевич [Электронный ресурс] / Анисимов А. — Режим доступа: <http://muzeysheremetievyh.com/content/98.html>. — Название с экрана.

⁴⁵ Друг О., Малаков Д. Особняки Киева: [Электронный ресурс] / Друг О., Малаков Д. — Режим доступа: http://alyoshin.ru/Files/publika/malakov/malakov_006.html. — Назва з екрану.

⁴⁶ Ярошевський Микола Семенович: [Електронний ресурс] / Ярошевський М. — Режим доступу: <http://nplu.org.ua/about/history/budivn.html> — Назва з екрану.

⁴⁷ Суковкін Михайло [Електронний ресурс] / Суковкін М. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>. — Назва з екрану.

⁴⁸ Малаков Д. Архітектор Городецький: [Електронний ресурс] / Малаков Д. — Режим доступу: http://alyoshin.ru/Files/publika/malakov/malakov_gor_21.html. — Назва з екрану.

⁴⁹ Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). Вып. 2. — С. 52, 54, 78.

⁵⁰ Там же. — С. 1–89. Обрахунки авторки.

⁵¹ Там же. — С. 85.

⁵² Там же. — С. 42.

⁵³ Там же. — С. 2.

⁵⁴ Там же. — С. 33.

⁵⁵ ЦДІАК України, ф. 1680, оп. 1, спр. 357, арк. 43.

⁵⁶ Там само, арк. 43, 45.

⁵⁷ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. (1914–1918). — Х.: ХНАМГ, 2009. — С. 187–190.

- ⁵⁸ Яковлев С. Съезд о беженцах в Харькове // Южный край. — 1915. — 29 ноября; Областной съезд по вопросу об устройстве беженцев // Там же. — 30 ноября, 1 декабря.
- ⁵⁹ Тезисы областного съезда обустройству беженцев // Там же. — 3 декабря.
- ⁶⁰ Организационные вопросы // Известия ВСГ. — 1916. — 1 января. — № 23. — С. 41.
- ⁶¹ Годовой обзор деятельности «Отдела помощи населению, пострадавшему от войны» Комитета Юго-Западного фронта В.З.С. // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. — 1916. — 21 августа. — С. 5–7.
- ⁶² ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 3343, арк. 150.
- ⁶³ Годовой обзор деятельности «Отдела помощи населению, пострадавшему от войны» Комитета Юго-Западного фронта В.З.С. — С. 6.
- ⁶⁴ ЦДІАК України, ф. 719, оп. 1, спр. 627, арк. 13.
- ⁶⁵ Там само, ф. 715, оп. 1, спр. 3343, арк. 2.
- ⁶⁶ Из деятельности земского союза Юго-Западного фронта по оказанию помощи беженцам // Известия ГК ВЗС. — 1915. — № 24. — 1 октября. — С. 99.
- ⁶⁷ ЦДІАК України, ф. 719, оп. 1, спр. 627, арк. 13–13 зв.
- ⁶⁸ Из деятельности земского союза Юго-Западного фронта по оказанию помощи беженцам. — С. 99.
- ⁶⁹ Там же. — С. 101.
- ⁷⁰ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 3071, арк. 9.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 140.
- ⁷³ Там само, арк. 140 зв.
- ⁷⁴ ЦДІАК України, ф. 719, оп. 1, спр. 627, арк. 13 зв.
- ⁷⁵ Там само, ф. 715, оп. 1, спр. 3343, арк. 77.
- ⁷⁶ Загребельна Н., Коляда І. Вказ. праця. — С. 35.
- ⁷⁷ Организационные вопросы // Известия ВСГ. — 1915. — № 23. — 1 января. — С. 41.
- ⁷⁸ Дорошенко Д.І. Мої спогади про недавнє минуле (1914–1920 роки): Науково-популярне видання / Д.І. Дорошенко. — К.: Темпора, 2007. — С. 58–59.
- ⁷⁹ Деятельность Киевского областного комитета Всероссийского союза городов // Известия Киевской городской думы. — 1915. — № 11. — Ноябрь. — С. 138–139.
- ⁸⁰ Загребельна Н., Коляда І. Вказ. праця. — С. 32–33.
- ⁸¹ Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. — К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1992. — С. 602.
- ⁸² Держархів Полтавської обл., ф. 612, оп. 1, спр. 15, арк. 43.
- ⁸³ В бюро переселенческой организации // Полтавский день. — 1916. — 30 июля.
- ⁸⁴ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 39 зв.
- ⁸⁵ Загряцков М. Д. Указ. соч. — С. 18.
- ⁸⁶ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1 спр. 1748, арк. 10–10 зв., 12–12 зв.
- ⁸⁷ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 1, арк. 2–2 зв.; ЦДІАК України ф. 715, оп. 1, спр. 1748, арк. 15–15 зв., 17.
- ⁸⁸ Помощь беженцам // Известия ВСГ. — 1916. — 1 января. — № 23. — С. 127–128.
- ⁸⁹ Там же. — С. 130.
- ⁹⁰ Там же. — С. 131.
- ⁹¹ Ганелин Р.Ш. От И.Л. Горемыкина к Б.В. Штюмеру: верховная власть и Совет Министров (сентябрь 1915 — январь 1916 г.) / Р.Ш. Ганелин, М.Ф. Флоринский // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. коллоквиума): — СПб., 1999. — С. 38–39.

- ⁹² Помощь беженцам // Известия ВСГ. — 1916. — 1 января. — № 23. — С. 25.
- ⁹³ Собрание уполномоченных губернских земств 7–9 сентября 1915 г. в Москве // Известия ГК ВЗС. — 1915. — № 24. — 1 октября. — С. 13–15.
- ⁹⁴ Там же. — С. 14.
- ⁹⁵ Там же.
- ⁹⁶ Там же. — С. 15.
- ⁹⁷ Помощь беженцам // Известия ВСГ. — 1916. — 1 января. — № 23. — С. 27.
- ⁹⁸ Генерал М. Данилов — начальник поставок армий Північно-Західного фронту.
- ⁹⁹ Совет Министров Российской империи в годы Первой мировой войны. Бумаги А.Н. Яхонтова. (Записки заседаний и переписка). — СПб.: Дм. Буланин, 1999. — С. 261.
- ¹⁰⁰ Безугла О. Вказ. праця. — С. 87.
- ¹⁰¹ Совет Министров Российской империи в годы Первой мировой войны. — С. 261.
- ¹⁰² Безугла О. Вказ. праця. — С. 87.
- ¹⁰³ Баженова К.Е. Деятельность организаций Всероссийского земского союза и Всероссийского союза городов Пермской губернии по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны // Вестник Челябинского госуд. ун-та. — 2011. — № 12 (227) — История. Вып. 45. — С. 25. [Электронный ресурс] / К.Е. Баженова — Режим доступа: <http://lib.csu.ru/vch/227/004.pdf>. — Название с экрана.
- ¹⁰⁴ Об учреждении при отделе по устройству беженцев всероссийского бюро труда для объединения и согласования деятельности отдельных местных организаций по оказанию трудовой помощи беженцам // Известия ГК ВЗС. — 1915. — № 24. — 1 октября. — С. 8.
- ¹⁰⁵ Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 15, арк. 53–54.
- ¹⁰⁶ Положение об отделе Всероссийского земского городского союзов по устройству беженцев // Известия ГК ВЗС. — 1915. — № 27. — 15 ноября. — С. 58–59.
- ¹⁰⁷ Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 февраля 1916 г.). — Вып. 1. — С. 43–44.

Стаття надійшла до редколегії 11.09.2012.